

**FENOMEN POGRANICZ KULTUROWYCH:
WSPÓŁCZESNE TENDENCJE**

Tom V

**ФЕНОМЕН КУЛЬТУРНИХ ПОГРАНИЧ:
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ**

Tom V

Rada Redakcyjna:

Astafjew O. – profesor, doktor habilitowany nauk filologicznych;
Bonusiak A. – profesor, doktor habilitowany;
Bujnicki T. – profesor, doktor habilitowany;
Kizczenko W. – doktor habilitowany nauk historycznych;
Krasowska H. – doktor habilitowany, prof. IS PAN;
Marcinkowski A. – profesor, doktor habilitowany;
Mierzejewski D. – doktor habilitowany, prof. PWSZ w Pile;
Sołowjowa W. – doktor habilitowany nauk historycznych;
Suchomłynow L. – docent, doktor nauk filologicznych;
Szewczenko Ł. – profesor, doktor habilitowany nauk filologicznych;

Recenzenci:

Bonusiak W. – profesor, doktor habilitowany;
Radyszewski R. – profesor, doktor habilitowany nauk filologicznych;
Rejent O. – profesor, doktor habilitowany nauk historycznych;
Szewczenko A. – profesor, doktor habilitowany nauk prawnych;

Redaktor naukowy:

Suchomłynow L. – docent, doktor nauk filologicznych.

Wszelką odpowiedzialność za aktualność, prawdziwość i jakość podanych informacji ponoszą autorzy artykułów

PAŃSTWOWA WYŻSZA SZKOŁA ZAWODOWA
IM. STANISŁAWA STASZICA W PILE
BERDIAŃSKI UNIWERSYTET MANAGEMENTU I BIZNESU
POLSKIE KULTURALNO-OŚWIATOWE TOWARZYSTWO „ODRODZENIE”

FENOMEN POGRANICZ KULTUROWYCH: WSPÓŁCZESNE TENDENCJE

Zbiór prac naukowych
Tom V

Piła – Berdiańsk
2013

Projekt okładki:
Sergiusz Akimow

Redakcja i korekta w języku polskim:
Joanna Kryza

© Copyright by **Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa
im. Stanisława Staszica w Pile**

Sto czterdziesta druga publikacja
Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej
im. Stanisława Staszica w Pile

Piła 2013

ISBN 978-83-62617-13-5

ISBN 978-83-62617-35-7 Tom V

Przygotowanie i druk:
KUNKE POLIGRAFIA, Inowrocław

UWARUNKOWANIA RELIGIJNE TRANSFORMACJI MODELI WYCHOWAWCZYCH KOBIET NA UKRAIŃSKO-POLSKIM POGRANICZU

Genderowa specyfika systemu ukraińskich ideałów wychowawczych formowała się pod potężnym wpływem trzech rozwiniętych kultur z dokładniej określoną dominantą konfesyjną. Od północy i wschodu Ukraina znajdowała się pod wpływem spokrewnionych słowiańskich kultur prawosławnych, od południa i wschodu – były to kultury bizantyjska i muzułmańska, od zachodu – katolicka i protestancka. Najbardziej zauważalne były transformacje treści i skuteczności ideałów wychowawczych terytoriów granicznych, w szczególności ukraińsko-polskiego pogranicza (Kresy), któremu poświęcony jest niniejszy artykuł. W systemie modeli wychowawczych ukraińsko-polskiego pogranicza w wieku XIX i na początku wieku XX, ze względu na wieloetniczność i różnorodność religijną tych ziem, niezwykle istotny był czynnik religijny. Ten okres w historii ukraińskich guberni Imperium Rosyjskiego, w porównaniu z innymi centrami administracyjnymi, odznaczał się intensywnym wzrostem aktywności i znaczenia żeńskiej części ludności. Determinanty transformacji genderowych modeli wychowawczych ukraińsko-polskiego pogranicza miały głębokie korzenie historyczne. Najjaskrawsze transformacje miały miejsce na przełomie XIX i XX w., i zostały historycznie sprolongowane do współczesnych procesów oświatowych – zasługują zatem na odrębne badania w ramach dyskursu historyczno-pedagogicznego.

Wiara prawosławna, która powstała z połączenia dwóch wiar w XI–XIII w., zachowała sporo pogańskich atawizmów (Kapała, Kołęda, mięsopust), które w tym regionie cechowała m.in. pewna «parytetowość» płci, obca bizantyjskiemu modelowi chrześcijaństwa¹. Chrześcijaństwo dość niejednoznacznie wpłynęło na model wychowawczy kobiet Ukrainy i Rusi. Z jednej strony, sprzyjało ono znacznemu rozpowszechnieniu piśmiennictwa wśród wiernych, w tym kobiet, z drugiej strony – w wyniku stopniowego wprowadzenia bizantyjskich ideałów duchownych, doszło do poważnych przemian w wyobrażeniach mentalnych Słowian odnośnie ideału kobiety chrześcijańskiej.

---

¹ Б. А. Рыбаков, Язычество древней Руси. – М.: Наука, 1988. – 784 с. – С. 456–782.

W ukraińskiej historiografii panuje pogląd, że w okresie przedbizantyjskim kobieta słowiańska była samodzielna pod względem prawnym: mogła wpływać na rodzinne i państwowe sprawy, ciesząc się w pewnym stopniu władzą, prawami i ulgami². W XII w. pojawił się nowy i niezwykły dla mentalności staroukraińskiej pogląd na kobietę jako na stworzenie diabelskie, źródło grzeszności i niedoskonałości. Taka ascetyczna nieufność i pogarda dla kobiety, według M. Gruszewskiego, oznaczały krok wstecz w stosunku do zdrowych zadatków «starego ukraińskiego sposobu życia»³. Podstawą nowego ideału chrześcijańskiego była teza o tym, że rozum kobiet jest niedoskonały, a uroda kobiety jest symbolem pokusy i grzechu pierworodnego. Te twierdzenia podpierano poglądami znanych filozofów i teologów starożytności: Platona, który uważał, że kobieta, zajmując pośrednie miejsce między mężczyzną i zwierzęciem⁴, że mężczyźni przychodzą na świat z bardziej duchową naturą («Państwo»)⁵; Arystotelesa, który twierdził, że chłopiec może dorosnąć i zostać pełnowartościowym mężczyzną, a dziewczynka jest pozbawiona takiego potencjału («Pochodzenie zwierząt»)⁶, a także, że mężczyzna powinien rządzić, a kobieta – podporządkowywać się («Polityka»)⁷; Tomasza z Akwinu, który odwoływał się do refleksji filozoficznej Arystotelesa o ułomności kobiecej natury («Suma teologiczna»⁸). Ewangeliczna idea równości płci uległa zauważalnej transformacji również w poglądach Ojców Cerkwi. Przykładowo Ambroży przekonywał, że kobietę można nazywać człowiekiem, tylko wtedy, kiedy chce służyć Chrystusowi bardziej aniżeli światu⁹. Ze względu na to aktywność, pragnienie swobody i niezależność poglądów kobiet, właściwe staroruskiemu ideałowi wychowawczemu kobiety, stały się symbolami kobiecego anty-ideału. W rezultacie zarysowała się tendencja do odsuwania kobiet od problemów świeckich lub zamykania ich w klasztorach dla odkupienia

² Н. Зинченко, Женское образование в России. Исторический очерк. – СПб, 1901. – 46 с. – С. 3. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. III. – К.: Наукова думка, 1993. – 588 с. – С. 410–411. Левицький О. Черты семейного быта в Югозападной Руси в XVI – XVII вв. – К.: Тип. Ун-та Св. Владимира; Акц. общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1909. – 120 с.

³ М. С. Грушевський, Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1991. – 400 с. – С. 89.

⁴ Н. Д. Чухим, Проблематика статі: виникнення та генеза // Основи теорії гендеру: навч. посібн. – К.: К.І.С., 2004. – 536 с. – С. 30–78. – С. 31.

⁵ Платон. Государство // Платон. Собр. соч.: В 4 т. – Т. 3. – М.: Мысль, 1994–654 с.

⁶ Аристотель. О возникновении животных. – М.–Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1940. – 251 с. – С. 86, 90, 91.

⁷ Политика // Аристотель. Сочинения: В 4 т. – Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 376–644. – С. 383.

⁸ Фома Аквинский. Сумма теологии. – Ч. I. Вопросы 1–43. – К.: Эльга-Ника-центр; – М.: Элькор-МК, 2002. – 560 с

⁹ Zob.: Diana Coole. Women in Political Theory: From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism. – London: Lynne Rienner Publishers, 1993. – 324 p. – P. 44.

grzechów i zbliżenia się z Panem. Jednakowoż na ziemiach ukraińskich tendencja ta nie była tak silna jak na ziemiach rosyjskich. W oczywisty sposób modele kobiecości i męskości uwiecznione w obrazach starodawnych pogańskich bóstw i przechowywane w pamięci genetycznej narodu¹⁰ nabrały siły i żywotności mitów i archetypów, trudnych do wykorzenia ze świadomości ludzi, którzy zamieszkiwali ukraińskie ziemie. O żywotności takiego modelu kobiecości w ukraińskim społeczeństwie świadczy również historia wieku XIV oraz pierwszej połowy XVI w., kiedy, jak pisze S. Miropolski, ukraińskie ziemie były podobne do «obozu wojskowego»¹¹. Wiadomo, że w tym okresie ukraińskie kobiety z rodów książęcych były swego rodzaju pośrednikami politycznymi w decydowaniu o losach całych narodów, siłą kobiecej mądrości zapobiegając wojnom i jednocząc ziemie¹². Taki ideał wychowawczy kobiety przetrwał również w dobie panowania litewskiego. Niektórzy książęta litewscy, którzy wyznawali pogaństwo, żenili się z prawosławnymi księżniczkami, planowali chrześcijańskie śluby dla swoich dzieci i nie przeszkadzali im w przechodzeniu na chrześcijaństwo¹³. Prawosławne żony litewskich wielmożów «wychowywały swoje rodziny w ruskich obyczajach i przekazach»¹⁴, aktywnie sprzyjając rozpowszechnieniu ukraińskiej kultury i prawosławnej wiary.

Wyszkolenie kobiet na ziemiach polsko-ukraińskiego pogranicza od dawna bardzo kontrastowało z rosyjskim ideałem oświatowym kobiety, co potwierdzają nie tylko polscy i ukraińscy uczeni, ale również rosyjscy badacze. I tak, rosyjski historyk M. Zinchenko zaznaczał, że już w XIII w. «kobieta nie umiejąca pisać i czytać była wśród polskiej szlachty wyjątkiem, a od XV w. kobiety klas panujących nierzadko były nawet bardziej wykształcone, aniżeli niektórzy mężczyźni»¹⁵. Patriarcha Antiochii Makary, który przebywał na ziemiach ukraińskich w połowie XVII w. był pod podobnym wrażeniem wykształcenia ukraińskich kobiet¹⁶. Starodawna tradycja odnośnie miejsca i roli kobiety w ukraińskim społeczeństwie wykazywała więcej zbieżności z pewnymi zasadami katolickiej i protestanckiej religii, które, w porównaniu do prawosławia, odnosiły się z większym szacunkiem do kobiecej edukacji i aktywności społecznej. Z kolei, wykształcenie jako

¹⁰ Б. А. Рыбаков, *Op. cit.* – С. 240.

¹¹ Миропольский С. Очерк истории церковно-приходской школы от первого ее возникновения на Руси до настоящего времени. – Вып. II. Школы и образование в эпоху монгольского ига. – СПб, 1895. – 30 с. – С. 5.

¹² М. С. Грушевский, *Очерк истории украинского народа. Op. cit.* – С. 89.

¹³ П. Н. Батюшков, (Петров Н. И., Мальшевский И. И.). *Волянь. Исторические судьбы Юго-Западного края.* – СПб, 1888. – 288 с. – С. 59.

¹⁴ П. Н. Батюшков, *Op. cit.* – С. 55.

¹⁵ Н. Зинченко, *Женское образование в России. Исторический очерк.* – СПб, 1901. – 46 с. – С. 10.

¹⁶ В. Січинський, *Чужинці про Україну.* – К.: Довіра, 1992. – 254 с. – С. 82.

tradycyjna cecha kobiet ukraińsko-polskiego pogranicza decydowało o ich samodzielności i niezależności, których, jak dowodzi ukraiński historyk O. Lewicki, mogła im pozazdrościć szlachcianka dowolnego europejskiego państwa¹⁷.

Idealy humanistyczne Rusi Kijowskiej i oświatowe tradycje ukraińsko-polskiego pogranicza znalazły pewne odzwierciedlenie w poglądach ukraińskich bractw XVII – XVIII w. Na przekór dogmatom kościelnym o drugorzędnym statusie kobiety, znani działacze bractw Trankwilion-Stawrowecki Kyryło, Innocenty Gizel głosili społeczną i osobistą równoprawność płci przeciwnej¹⁸. Katalogi wielu bractw zawierają informacje o członkostwie kobiet – «bratniczki» albo «siostry», co jest oczywistym potwierdzeniem rozpowszechnienia chrześcijańskiego ideału kobiety¹⁹. Jak widać, implantowana ukraińskiej kulturze bizantyjska tradycja umniejszania roli kobiety w społecznym i kościelnym życiu narodu okazała się nietrwała i ustąpiła miejsca magicznej sile ukraińskiego ideału matki-berehyni. W polemicznym utworze Melecjusza Smotryckiego «Trenos» («Płacz jedynej świętej ekumenicznej apostołskiej Wschodniej Cerkwi, z wyjaśnieniem dogmatów wiary») pojawia się symboliczny obraz Matki-cerkwi, którą zdradziły i zostawiły na pastwę losu dzieci. Cerkiew prawosławna jest przedstawiona jako krucha i jednocześnie niezłomna kobieta, zdolna wzbudzić i odrodzić uczucia patriotyczne i zaangażowanie religijne prawosławnego ludu²⁰.

Chrześcijański ideał wychowawczy kobiety de facto promował osobistą i obywatelską aktywność w ciągu całej historii rozwoju ukraińskiego społeczeństwa, zmieniając jednak swe ukierunkowanie. Sprzyjała temu w pewnej mierze religijna różnorodność ukraińskich rubieży, na których w wyniku Unii lubelskiej (1569 r.) i kościelnej (1596 r.) rozprzestrzeniła się działalność różnych zakonów duchownych, misji i konfesji, co skłaniało ludzi do ciągłej oceny i przewartościowań stabilnych wartości aksjologicznych. Niektórym mieszkańcom pogranicza «pod wpływem protestanckich poszukiwań udawało się za życia trzykrotni zemienić obrządek, przechodząc od prawosławia do

¹⁷ Л. Кротовська, Трудове навчання як засіб статево-рольової ідентифікації дівчат // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1999. – № 2. – С. 22–25.

¹⁸ О. П. Кривоший, Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI – перша половина XVII століття): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 1996. – 246 с. – С. 158–159.

¹⁹ О. Б. Каневська, Виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI – перша половина XVIII століття): Дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1997. – 236 с. – С. 77. Устав Кременецкого Богоявленского Свято-Николаевского братства // Волинские епархиальные ведомости. – Ч. оф. – 1889. – № 5. – С. 2. Устав Острожского Кирилло-Мефодиевского православного церковного братства. – СПб, 1867. – С. 6, 7, 19. Отчет о деятельности Луцкого православного Крестовоздвиженского братства за 1896–1897 г. – Луцк, 1898. – С. 9–32.

²⁰ М. Смотрицький, Із книги «Тренос». Уривки // Бібліотека «Дивослова». – 2006. – № 10. – С. 62–64.

kalwinizmu czy socynianizmu, a stamtąd – do katolicyzmu»²¹. Niewątpliwie takie zmiany wyznania nie mogły nie zaważyć na powstaniu w regionie szczególnych wymogów odnośnie ideałów wychowawczych. Najsilniejszy okazał się wpływ jezuitów, których polityka oświatowa kładła główny nacisk na konieczności uwzględnienia siły matczynego wpływu na świadomość dzieci, pomocnego w przewyciężeniu oporu tradycyjnego prawosławnego wychowania w rodzinie i, w konsekwencji, potrzebę wychowania kobiet jako pośredniczek swego wpływu na męską część ludności. Właśnie dlatego w okresie tym na znacznym obszarze ziem ukraińskich zaczęła dominować w wielu dziedzinach życia publicznego dogmatyka i retoryka katolicyzmu, które, zachowując w modelu kobiecości wymóg aktywności chrześcijańskiej, zmieniły nieco wektor ukierunkowania tej aktywności.

Innym rodzajem transformacji ideału wychowawczego ukraińsko-polskiego pogranicza XVII w. było stopniowe zastępowanie tolerancji religijnej rywalizacją konfesyjną. W przeanalizowanych przez N. Jakowenko źródłach historycznych znajduje się wiele odniesień do «doskonałej harmonii» różnych religii: stoły świąteczne zaprzyjaźnionych unickich i prawosławnych hierarchów Wołynia w 1614 r., bankiet bożonarodzeniowy prawosławnych, katolików i protestantów na Polesiu w 1617 r., wesoła libacja socynianów z ich «dobrymi druhami» jezuitami w Kamieńcu Podolskim w 1640 r.²² Ze jednej strony, tolerancja religijna przedstawiana była jako pozytywna cecha cnotliwego chrześcijanina, z drugiej – właśnie ona sprzyjała intensywnemu rozpowszechnieniu się na ukraińskich ziemiach innych misji i konfesji, które wypierały wiarę prawosławną i powodowały zmiany w systemie ideałów wychowawczych ukraińsko-polskiego pogranicza. Nauczanie w zakładach jezuickich, ze względu na współczesne realia geopolityczne, okazało się bardziej progresywne i perspektywiczne i doprowadziło do tego, że już w końcu XVII w. wśród katolików znaleźli się przedstawiciele słynnych prawosławnych rodów – Czartoryscy, Ostroscy, Czetwertyńscy, Zbarscy, Olizarowie i in.²³, działalność których była już ukierunkowana nie tylko na obronę katolickiej wiary, ale i polskiej kultury. W ciągu życia jednego tylko pokolenia odbyła się pełna denacjonalizacja ukraińskiej szlachty i rodów magnackich. «Synowie gorliwych bojowników za cerkiew prawosławną w latach 1590 – konstatował M. Gruszewski – są już w latach 1620–1630 gorliwymi katolikami, którym obce są ukraińskie interesy narodowe»²⁴.

²¹ Н. Яковенко, Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – 584 с. – С. 301–302.

²² Н. Яковенко, Ibidem. – С. 303.

²³ Н. П. Быков, Князья Острожские и Волынь. Введение в историческую записку «Пятидесятилетия Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского братства». – Пг., 1915. – 60 с. – С. 40.

²⁴ М. Грушевский, Иллюстрированная история украинского народа. – СПб, 1913. – С. 151.

Jezuici umiejętnie wykorzystali religijną różnorodność ukraińskiego społeczeństwa i efektywnie posłużyli się jego pozytywnymi wartościami, w szczególności chodzi tu o skuteczność ideału wychowawczego nie tylko mężczyzn, ale i kobiet. Wśród gorliwych katoliczek znalazło się wiele wpływowych kobiet, których dziadkowie czy rodzice swego czasu chronili i wzmacniali wiarę prawosławną. Jedną z nich – Anna Alojza Chadkiewicz, córka Aleksandra Ostrońskiego i Anny Kostczanki – dołożyła niemało wysiłków aby zmniejszyć na ukraińsko-polskim pograniczu wpływ cerkwi prawosławnej i rozpowszechnić religię katolicką²⁵. W 1624 r. dzięki niej został otwarty kościół jezuitów ze szkołami w Ostrogu. W latach 1634–1636 przekazała jezuitom Trocką cerkiew, zbudowaną ongiś przez samego Konstantego Ostrońskiego i, wedle legendy, przeniosła nawet do kościoła kości swojego słynnego prawosławnego dziada. Do 1651 r. wybudowała też nowy kościół w Zwiąhelu (teraz – Nowogród Wołyński). W 1636 r. Jadwiga Bełżecka razem ze swoim mężem – wojewodą kijowskim Januszem Tyszkiewiczem, zostali fundatorami kościoła Karmelitów Bosych w Berdyczowie²⁶. Przy poparciu księżnych Heleny Sapiehy i Teofili Lubomirskiej, a także Anastazji Czarnieckiej, Marianny Gołuchowskiej, Doroty Rzeczyckiej i innych w ukraińskich miasteczkach i wsiach budowano kościoły i otwierano klasztory. Tak więc w działalności społecznej kobiet w XVII i XVIII w. widoczne były wyraźne skutki rzymskokatolickiego wychowania. W konsekwencji z jednej strony można mówić o znacznym osłabieniu pozycji cerkwi prawosławnej na ziemiach ukraińskich, z drugiej zaś – o energiczności i wysokim kulturalno-oświatowym poziomie kobiet-katoliczek. W końcu XVIII w. można już zaobserwować oczywistą zmianę w modelu wychowawczym pogranicza wyrażającą się w przewadze katolicyzmu nad prawosławiem. Należy podkreślić, że ta transformacja ideału wychowawczego odbiła się na późniejszym losie całego ukraińskiego narodu i zdeterminowała powstanie negatywnej tendencji, nazwanej z czasem tragedią «zdrady» (B. Grinczenko, M. Gruszewski, W. Lipiński, N. Połońsko-Wasiłenko, I. Franko), której skutki nasze społeczeństwo odczuwa do dziś.

Początek XIX w. zasłynął utworzeniem Ministerstwa Edukacji Narodowej, okręgów edukacyjnych, organizacją kontroli stanu edukacji i wychowania na ziemiach ukraińskich, które przeszły spod panowania Polski do Imperium Rosyjskiego, stworzeniem podstaw dla ogólnopolskiej strategii wprowadzenia nowego modelu oświatowo-wychowawczego rosyjskiego poddanego. Petersburska komisja, która na początku XIX w. przeprowadziła kontrolę

²⁵ О. И. Левицкий, Анна-Алоиза, княжна Острожская. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 45 с. Мазур П. Дві доли: Г. Гулевичівна-Лозка – фундатор братацької школи та А. А. Ходкевич – руйнівниця острозької академії // Освіта. – 1995. – С. 29.

²⁶ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – T. XIV: Worowo- Żyżyn. Warszawa: Wł. Walewski, 1895. – 930 s. – S. 907.

stanu edukacji i wychowania, doszła do kilku wniosków. Po pierwsze, brak jednoznacznych państwowych wyznaczników wartości w edukacji kobiet spowodował poważną dysharmonię między świeckimi i religijnymi modelami wychowawczymi kobiety, realizowanych w różnych instytucjach oświatowo-wychowawczych (to jest w szkołach przyklasztornych i prywatnych pensjach). Świeckie wychowanie formowało przeważnie beztroskie «komediantki» i «tancerki», których najważniejszą cnotą była ich «szlachetność», natomiast wychowanie religijne za główne cnoty uznawało surową pobożność i posłuszeństwo, lekceważąc inne wartości, jak na przykład, wykształcenie.

Utrata znaczenia ukraińsko-prawosławnego modelu wychowawczego w połączeniu z intensyfikacją polsko-katolickiego modelu wychowawczego zaważyła na późniejszej historii ukraińsko-polskiego pogranicza, gdzie najbardziej wpływowymi osobami byli przeważnie Polacy (gubernatorzy cywilni guberni Wołyńskiej: S. Potocki, W. Giżycki, M. Butowt-Andrzejkowiec; wicegubernatorzy: F. Plater, F. Lubomirski; marszałkowie: K. Miączyński, A. Gościński, B. Giżycki, W. Hański²⁷; Przewodniczący Polskiej Komisji Edukacji H. Kołłątaj, wizytator szkół Wołyńskiej, Kijowskiej i Podolskiej Guberni T. Czacki i in. Na początku XIX w. wpływowi przedstawiciele polskiego narodu potrafili przekonać wówczas lojalny wobec Polaków rząd carski o tym, że «południowo-zachodnie ziemie należą się polskiej szkole». Dzięki ich działalności ukraińsko-polskie pogranicze, gdzie na dwa i pół miliona ludności było tylko około 300 tysięcy katolików, stało się bardziej «polskie», aniżeli sama Polska, w której miastach rzadko można było «spotkać wspaniałe kościoły, które na Wołyniu stały w przeciętnych miasteczkach»²⁸. Profesor Liceum Krzemienieckiego A. Osiński nazywał T. Czackiego «niepohamowanym w swoich projektach i zdolnym do szaleństwa w ich wykonaniu»²⁹. Dzięki jego działalności miasto Krzemieniec został się «miastem-szkołą», intelektualnym i kulturalnym centrum Wołynia, Kijowszczyzny i Podola³⁰. «Szkoda tylko – pisał «Wiestnik Zapadnoj Rosii» – że ten «polski Parnas» założono na rosyjskiej ziemi, gdzie go nie powinno być, i że większość tych «muz» poszła w swoim czasie «do lasu» do powstańców»³¹. Nie zważając na czujny nadzór dwóch głów cesarskiego orła, polscy patrioci, przy potężnym wsparciu katolickich księży, potrafili zachować na ziemi, która była dla nich ojczyzną, edukację narodową, tradycje narodowe i ducha narodowego. Cho-

²⁷ Наше минуле. Журнал незалежної історичної думки / За ред. С. Білоконя. – Число 1 (6). – К.: Видавництво М. Коця, 1993. – 220 с. – С. 200–202.

²⁸ П. Антонович, Ещё о Фаддее Чацком и его деятельности // Волынские епархиальные ведомости. – 1912. – № 50. – С. 981–982. – С. 982.

²⁹ Ibidem.

³⁰ A. Knot, T. Czacki // Polski Słownik Biograficzny. – T. IV: Chwalczewski J. – Dąbrowski I. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1938. – 480 s. – S. 146.

³¹ П. Антонович, Полонизаторская деятельность на Волыни Адама Чарторыйского и Фаддея Чацкого // Волынские епархиальные ведомости. – 1912. – № 45. – С. 882.

ciaż na pewien czas udało im się osiągnąć dla swego narodu to, co okazało się ponad siły innych ujarzmionych narodów Imperium Rosyjskiego. Wyniki ich działalności wysoko oceniali I. Franko i T. Szewczenko³². W napisanej w języku rosyjskim powieści «Warnak» – Wielki Kobziarz (T. Szewczenko) ustami bohatera utworu, którzy odwiedza Krzemieniec, wypowiada szczerzy zachwyt dla Czackiego-nauczyciela: «Pokój prochom twoim, szlachetny Czacki! Kochałeś świat i oświatę! Kochałeś człowieka, jak nam przykazał Chrystus». Rosyjscy urzędnicy mieli wszelkie powody, aby nie lubić T. Czackiego i jego nie mniej aktywnego otoczenia³³. Prawosławny duchowny P. Antonowicz w 1912 r. pisał, że «Czacki zrobił dla Polski więcej, aniżeli jej królowie czynili w ciągu stuleci, a Wołyniowi i sprawie rosyjskiej wyrządził niepowetowane i trwałe szkody»³⁴. Z kolei Ukraińcy upatrywali w działalności Polaków ziem południowo-zachodnich przekonywający przykład walki o życie i kulturę narodu.

Należy również zaznaczyć, że tendencja zmian w modelu wychowawczym kobiet wynikająca z zastąpienia dominacji prawosławia dominacją polskiego katolicyzmem jaka zarysowała się w XVII – XVIII w., spotkała się na początku XIX w. z negatywnym przyjęciem nie tylko w społeczeństwie ukraińskim, ale i w kręgach rządzących Imperium Rosyjskiego. Na niebezpieczny wpływ katolicyzmu, wywierany przez żeńską część ludności kraju, wskazywał generał-gubernator kijowski W. Lewaszow, podkreślając, że z ideologicznego punktu widzenia, edukacja kobiet jest bardziej konieczna, aniżeli edukacja mężczyzn³⁵. Mówił o tym również hrabia M. Protasow (z czasem Nadprokurator Synodu), który w 1831 r. odznaczył się w tłumieniu polskiego powstania. W 1835 r., aby zapoznać się edukacją młodzieży, Protasow stanął na czele inspekcji zakładów oświatowych nowoutworzonego Białoruskiego okręgu edukacyjnego, do którego włączono Gubernie Wołyńską i Podolską. M. Protasow zwrócił uwagę, że to właśnie w żeńskich szkołach panował «duch wrogi rządowi i rosyjskiej narodowości»³⁶. Najbardziej zauważalnym wynikiem jego inspekcji stało się oddzielenie wychowanków unitów od katolików. Dla tych pierwszych stworzono oddzielne grekokatolickie semi-

³² W październiku 1846 roku, wykonując zadanie komisji archeograficznej, T. Szewczenko przyjeżdżał do Krzemieńcu dla przeglądu ansamblu byłego Krzemienieckiego liceum, potem odwiedził Dubno, gdzie zmiar T. Czacki. Swój pełen szacunku stosunek do wybitnego polskiego oświeciciela T. Szewczenko ujawnił w wyżej wymienionej powieści «Warnak». Zob.: Шевченківський словник: У 2 т. – Т. 2. – К.: УРЕ, 1977. – С. 336. Oprócz tego, o stosunku wybitnych pisarzy do działalności T. Czackiego zob.: Магнер Г. Три Чацьких // *Slavia orientalis*. – Kraków, 1993. – Т. XLII. – № 3. – S. 363–378. – S. 377.

³³ П. Батюшков, *Op. cit.* – С. 257–258, 260, 264, 267.

³⁴ П. Антонович, *Ещё о Фаддее Чацком и его деятельности*. *Op. cit.*

³⁵ Е. Лихачева, *Материалы для истории женского образования в России (1828–1856)*. – СПб, 1895. – 342 с. – С. 10–11.

³⁶ С. В. Рождественский, *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902)*. – СПб, 1902. – 679 с. – С. 306.

narium w Żyrowickiemu klasztorze (koło miasta Słonim), natomiast wileńską rzymskokatolicką Akademię Duchowną przeniesiono dalej od ideologicznie niebezpiecznego regionu – do Sankt Petersburga³⁷.

Czujna kontrola rządowa nad edukacyjno-wychowawczymi programami praktycznie wszystkich zakładów ukraińsko-polskiego pogranicza, była powodem znacznego wzrostu znaczenia edukacji domowej kobiet-katoliczek. W dużym stopniu produktem owej edukacji i wychowania domowego stały się, cytując I. Sbytniowa, «wielkie panie, wielkie patriotki i despotki... siłą kobiecej dyplomacji»³⁸. Właśnie dzięki edukacji domowej Polacy ziem południowo-zachodnich zachowywali swego ducha narodowego, formowali cechy i wartości narodowe – wszystko to, co carscy ideolodzy nazywali «lokalnymi zabobonami»³⁹, a co w istocie decydowało o odporności ideału wychowawczego Polaka-katolika, którego nie potrafiły zniszczyć ani carskie reformy, ani represje.

W końcu XVIII w. w ideale wychowawczym kobiety ukraińsko-polskiego pogranicza obok cechy typowo kobiecych, zdeterminowanych biologicznie i religijnie akceptowanych (wierna żona, troskliwa matka, zapobiegliwa gospodyni, aktywna parafianka) pojawiają się również cechy nie zawsze wsparte prawosławnymi doktrynami (wykształcona, dumna, niezależna i aktywna obywatelka). Należy zaznaczyć, że w tym okresie nie można mówić o jedynym, ogólnie przyjętym modelu wychowawczym kobiety. Wypada raczej mówić o pewnych «zestawach» cech, uznawanych za idealne przez różne grupy społeczne czy etniczne, przedstawicieli różnych pokoleń, którym przyszło istnieć w jednej przestrzeni czasowej. Cechy te charakteryzuje pewna rozbieżność ideałów chrześcijańskich i ludowych, co odzwierciedliła historia ojczystej teorii i praktyki pedagogicznej XIX st. Innymi słowami, na poziomie uogólnienia, model wychowawczy w tym okresie może być przedstawiony jako zestaw uzasadnionych narodowo i religijnie wzorców cech mężczyzn i kobiet, które miały potężny wpływ na wyznaczenia sposobów myślenia, kierunków działania i hierarchii wartości społeczeństwa, różnych jego warstw i poszczególnych przedstawicieli zamieszkujących ziemie ukraińsko-polskiego pogranicza w XIX i na początku XX w. Charakteryzując transformację systemu ideałów wychowawczych ukraińsko-polskiego pogranicza należy wyodrębnić szereg ważnych tendencji: spadek znaczenia ukraińsko-prawosławnego modelu wychowawczego, oddzielenie pojęciowego komponentu religijnego od etno-narodowego przesuwanie ideałów narodowych na margines systemu

³⁷ Ф. В. Благовидов, *Обер-прокуроры св. Синода в XVIII и в первой половине XIX ст. (Развитие обер-прокурорской власти в Синодальном ведомстве)*. – Казань, 1899. – 449 с.

³⁸ *Записки Ивана Матвеевича Сбитнева: Из времен учреждения на Волыни и Подолии после восстания 1831 г. русских школ, взамен польских*. – К., 1887. – 94 с. – С. 65.

³⁹ С. В. Рождественский, *Op. cit.* – С. 304.

ideałów wychowawczych regionu. Transformację polsko-katolickiego modelu wychowawczego w tym okresie należy uznać za asymetryczną wobec modelu ukraińsko-prawosławnego. Niewątpliwie ujawnione tendencje znajdują długofalowe odzwierciedlenie we współczesnych procesach społecznych i oświatowych. Badanie i porównywanie tych tendencji jest istotne dla kształtowania tolerancyjnego środowiska kulturowego w wieloetnicznych i wielowyznaniowych regionach Ukrainy i Polski.